

بررسی ساختار و بلاغت نوحه‌های عاشورایی خاور قاجار و بازتاب آن در نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای

چکیده

از گذشته تا به امروز شاعران بزرگی در مدح و منقبت و رثای اهل‌بیت (ع) شعر سروده‌اند. شعر و ادبیات بدون هیچ کم و کاستی پیام اهل‌بیت (ع) را به نسل امروز رسانده است. شاعران دوره بازگشت نیز از این امر مستثنا نبوده و در اشعار خود این موضوع را مدنظر قرار داده و در مدح و منقبت و رثای اهل‌بیت (ع) اشعاری نغز و دلنشین سروده‌اند. خاور قاجار از جمله شاعران نامداری است که در منقبت و رثای اهل‌بیت (ع) و واقعه عاشورا شعر سروده است. هرچند این اشعار مشحون از فنون و صنایع ادبی است اما بدون تکلف و قابل‌فهم برای عموم سروده شده است. در این پژوهش دیوان خاور قاجار و اشعار عاشورایی او و بازتاب آن در نقاشی قهوه‌خانه‌ای را در آن مورد بررسی قرار می‌گیرد. روش تحقیق در این مقاله اسنادی-کتابخانه‌ای است. خاور برای جذابیت نوحه، بار موسیقایی آن را افزایش داده و از صنایعی چون انواع جناس، تکرار، اشتقاق، تضاد، تناسب، لفونشر و... بهره برده و توانسته تصاویر شاعرانه زیبا و بکری از واقعه عاشورا و شهادت امام حسین (ع) را به تصویر بکشد.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی ساختار و بلاغت دیوان خاور قاجار و اشعار و نوحه‌های عاشورایی.
۲. بررسی جایگاه نوحه‌های عاشورایی در نقاشی قهوه‌خانه‌ای.

سؤالات پژوهش:

۱. جایگاه خاور قاجار در شعر دوره بازگشت چیست؟
۲. نوحه‌های عاشورایی چه جایگاهی در نقاشی قهوه‌خانه‌ای دارد؟

کلیدواژه‌ها: خاور قاجار، دیوان، شعر عاشورایی، نوحه، نقاشی قهوه‌خانه‌ای.

مقدمه

روز عاشورا برای اهل بیت علیهم السلام روز غم و اندوه و مصیبت بود. فجایع روز عاشورا به اندازه‌ای جان‌گداز است که دل‌ها را آب می‌کند و اشک‌ها را بدون اختیار جاری می‌سازد. در آن روز فریاد و شیون بلند است و ناله‌های دردناک از هر سو به گوش می‌رسد. سرودن مراثی و قصائد در مناقب اهل بیت علیهم السلام از امور عادی شاعران شیعه‌مذهب و از دیرباز معمول بوده است. مراثی مذهبی در ایران عموماً در سوگ امام حسین (علیه‌السلام) و یاران باوفای اوست. مقاومت امام حسین (ع) و ۷۲ تن از خاندان و یاران او در برابر دشمنانی که مدعی اسلام بودند و اجتماع کردند بر شهادت ایشان و هتک حرمت او و اسیر گرفتن اهل بیت و غارت خیمه‌های او، فصلی خونین از تاریخ صدر اسلام را به خود اختصاص داده است.

خاتمی در کتاب «پژوهشی در نثر و نظم دوره بازگشت» می‌نویسد: «مقصود از اشعار مذهبی اشعاری است که شاعر در ستایش خدا و مدح و منقبت حضرت رسول (ص) و ائمه دین (ع) یا در زمینه‌های مسائل اعتقادی دیگر سروده است. این نوع شعر از دیرباز مورد توجه شاعران مسلمان ایرانی بوده است. در همه دوره‌ها از جمله دوره بازگشت ادبی وجود دارد و شاعران دوره مورد بحث با سرودن مدایح و مراثی در قالب قصیده و ترجیع‌بند به بیان اعتقادات مذهبی و ارادت به خاندان نبوی همت نموده‌اند» (خاتمی، ۱۳۷۴: ۲۱۵). حیدرقلی میرزا - خاور قاجار - فرزند فتحعلی‌شاه قاجار، متولد ۱۲۱۴ ق. و حاکم گلپایگان و یکی از شاعران دوره بازگشت است. وی در دیوانی که از خود بر جای گذاشته است علاوه بر قصاید و غزلیات و رباعیات، به مرثیه و نوحه‌سرایی اهل بیت مخصوصاً امام حسین پرداخته و واقعه کربلا را در اشعارش به تصویر کشیده است. از خصوصیات بارز و قابل تأمل دیوان وی، روان بودن ابیات و پرهیز از واژه‌های سخت و دشوار، درعین حال پرمعنی و پخته، و استفاده از قوافی آشنا و ساده اشاره کرد. خاور قاجار اشعار عاشورایی خود را در قالب‌های مختلف شعری چون ترکیب‌بند، رباعی و نوحه سروده است. وی دوازده بند در مراثی امام حسین (ع) دارد که از بند اول به واقعه کربلا و شهادت امام حسین (ع) پرداخته و ماجرای عزاداری سکینه و زینب و به اسارت بردن اهل بیت امام و حرکت کاروان به شام و... را با سوز و اندوه بیان کرده است. یکی از ویژگی‌ها و مختصات بارز سبک بازگشت نوحه‌سرایی است؛ و اکثر شاعران این سبک نوحه‌های فراوانی از خود به یادگار گذاشته‌اند. خاور نیز به تبعیت از شاعران این دوره، مخصوصاً یغما جندقی، نوحه‌هایی در قالب‌های مختلف همچون غزل، رباعی، ترکیب‌بند، ترجیع‌بند، مثنوی و مستزاد سروده است.

مقاله حاضر به روش کتابخانه‌ای و اسنادی نگارش یافته است و نگارنده پس از مطالعه دیوان خاور و مقالات مرتبط با عنوان مقاله، فیش‌برداری و طبقه‌بندی‌های لازم را انجام داده و اقدام به نگارش آن به صورت توصیفی - تحلیلی نموده است؛ لذا سعی شده تا در این مقاله جایگاه اهل بیت در دیوان خاور قاجار بررسی و نتایج حاصل از بحث بیان گردد. از آنجاکه نگارنده مقاله، تصحیح نسخه خطی دیوان خاور قاجار را برعهده داشته؛ لذا هیچ پیشینه‌ای از تحقیق در اشعار و نوحه‌های خاور در دست نیست.

نتیجه‌گیری

خاور قاجار با استفاده از قالب نوحه - قالب جدیدی که در دوره بازگشت ادبی رواج یافته بود؛ توانست ذوق ادبی خود را بارور ساخته و نوحه‌های جان‌سوز و پرمحتوایی را بسراید. از آنجاکه مخاطب اصلی نوحه‌های خاور مردم عادی بودند شاعر با هوشمندی، آن دسته از صنایع ادبی و بلاغی را به کار برده که علاوه بر زیباسازی کلام و پدیدآوردن تصاویر

شاعرانه، برای مخاطب عام نیز قابل‌درک و فهم باشد و نیاز به تفکر و دقت زیادی نداشته باشد؛ لذا برای جذابیت نوحه، بار موسیقایی آن را افزایش داده و از صنایعی چون انواع جناس، تکرار، اشتقاق، تضاد، تناسب، لفونشر و... بهره برده و توانسته تصاویر شاعرانه زیبا و بکری از واقعه عاشورا و شهادت امام حسین (ع) را به تصویر بکشد. بررسی نقاشی قهوه‌خانه‌ای دوره قاجار نیز حاکی از حضور پررنگ مضامین عاشورایی در این آثار است.

فهرست منابع و مآخذ:

- اسفندیارپور، هوشمند. (۱۳۸۸). عروسان سخن. چاپ سوم، تهران: انتشارات فردوس.
- حسن‌زاده، علیرضا. (۱۳۷۸). «ادبیات و عاشورا». مجله کتاب ماه هنر، شماره ۷، صص ۲۴-۲۱.
- خاتمی، احمد. (۱۳۷۴). «پژوهشی در نظم و نثر دوره بازگشت ادبی». چاپ اول، تهران: نشر پایا.
- رادویانی، محمدبن‌عمر. (۱۳۶۲). ترجمان‌البلاغه. تصحیح و اهتمام احمد آتش، تهران: انتشارات اساطیر.
- زارعی، کریم؛ شاملو، غلامرضا و حمیدی‌منش، تقی. (۱۳۹۷). «تبیین نقش تأثیرگذار قهوه‌خانه در جریان شکل‌گیری نقاشی قهوه‌خانه‌ای». مطالعات باستانشناسی پارسه، دوره ۲، شماره ۵، ۱۵۹-۱۴۳.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۱). نگاهی تازه به بدیع. تهران: انتشارات فردوسی.
- کاظم‌نژادی، حبیب‌الله؛ خدیار، دادخدا؛ طاهری، علیرضا و حسین‌آبادی، زهرا. (۱۳۰۵). «تجلی حماسه عاشورا در نقاشی قهوه‌خانه‌ای دوره قاجار». دوفصلنامه پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، دوره ۱۰، شماره ۱۹، ۲۲-۳.
- محمدپور، اسماعیل. (۱۳۸۷). «بر موج آهو». مجله شعر، شماره ۶۳، صص ۴۵-۴۲.
- نسخه خطی دیوان خاور قاجار، کاخ‌موزه گلستان با شماره ثبت ۵۴۶.
- نسخه خطی دیوان خاور قاجار، کتابخانه آستان قدس با ثبت ۴۶۵۲.
- نسخه خطی دیوان خاور قاجار، کتابخانه مجلس شورای ملی به شماره ثبت ۹۸۰.
- نسخه خطی دیوان خاور قاجار، کتابخانه ملی ملک با شماره ثبت ۴۷۳۶.
- واعظ کاشفی سبزواری، کمال‌الدین حسین. (۱۳۶۹). بدایع‌الافکار فی صنایع‌الاشعار. ویراسته و گزارده میرجلال‌الدین کزازی، تهران: نشر مرکز.
- وطواط، رشیدالدین. (۱۳۶۲). حدائق‌السحر فی دقایق‌الشعر. تصحیح عباس اقبال، تهران: کتابخانه طهوری و سنایی.
- وفایی، عباسعلی. (۱۳۹۱). شعر فنی و فن شعر. تهران: انتشارات سخن.